

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

УДК 808.3 – 541.2

Анна Середницька

Національний університет «Львівська політехніка»

ІНТЕГРАЛЬНІ СЛОВА У СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

© Середницька А. Я., 2009

Укладаючи ідеографічний словник на матеріалі 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення, ми виділили інтегральні слова різних рівнів узагальнення: непохідні дієслова, синоніми-домінанти, а також 53 архілексеми, які узагальнюють значення лексичних компонентів цілих семантичних полів. Множину архілексем можна використовувати для укладання словників-мінімумів, коротких тлумачних словників, посібників для вивчення української мови як іноземної, формуванні метамови для систем автоматичного опрацювання текстів.

53 archlexem – general notions which report basic semantic for more than 8066 lexico-semantic variants of the verbs with the meaning of motion – were determined in the process of research. The research results can be used in some fields of linguistic theory and practice: in forming of metalanguage for automatic semantic analysis and synthesis; in creation of short explanatory dictionaries; in writing textbooks for studying Ukrainian as foreign language.

Як відомо, у мові існують центральні, інтегральні одиниці на різних її рівнях. На семному рівні ними є інтегральні семи [11, с. 126]. На лексичному – слова-центри різних рівнів узагальнення: непохідні слова, синоніми-домінанти, архілексеми. Непохідні дієслова виконують функцію семантичних центрів у групі своїх похідних. Синоніми-домінанти очолюють синонімічні ряди. Проте найзагальнішими словами-центрами є архілексеми – узагальнені, абстрактні слова, які очолюють найбільші групи близьких за значенням, але конкретніших дієслів. Лексичні одиниці такого типу досліджував Ш. Баллі, який використовував термін ідентифікатори [1, с. 120–130], Е. В. Кузнецова, яка називала їх базовими словами або словами-ідентифікаторами [5, с. 46; 8, с. 80]. Ю. М. Караулов ототожнював їх з назвами полів, тобто центральним одиницями лексичного поля [3, с. 138]. А. К. Жолковський використовував термін «семантичні множники», наголошуючи на тому, що зі значень цих слів складаються значення всіх інших слів мови [2, с. 19]. Ми використовуємо термін Е. Косеріу – архілексема [4, с. 95], тобто лексична одиниця, яка є «вищою» від інших слів унаслідок надзвичайно узагальненого значення. Оскільки в українському мовознавстві ще не досліджували архілексеми, метою статті є представлення множини архілексем, виділених під час укладання ідеографічного словника на матеріалі близько 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення.

Оскільки слова мають форму і значення, їх можна групувати як за схожістю звучання, так і за змістовою близькістю. За першим принципом організовано тлумачні словники, які мають семасіологічний напрямок від графічного образу слова до поняття [12, с. 22]. Спрямованість статті ідеографічних словників є зворотною, ономасіологічною. Реєстровою одиницею у них є концепт

(поняття), зміст якого розкриває група семантично споріднених слів, що виражають це поняття в мові. Така організація ідеографічного словника дає змогу аналізувати системні (синонімічні, квазісинонімічні, антонімічні, словотвірні, гіперо-гіпонімічні) зв'язки між словами, а також інтегральні зв'язки у лексичі.

Укладений ідеографічний словник охопив 8066 лексико-семантичних варіантів (далі – ЛСВ) дієслів переміщення. Під час його укладання ми виявили всі типи перелічених лексичних центрів: непохідні слова, синоніми-домінанти, і, нарешті, архілексеми, що є узагальненими лексичними еквівалентами цілих семантичних полів.

В ідеографічному словнику дієслів переміщення архілексема – це дієслово із загальним значенням, яке є найточнішим відповідником концепту. Значення архілексеми семантично нейтральне, позбавлене додаткових диференційних ознак, конотацій та емоційного забарвлення. Семна структура архілексеми є спільною частиною значень усіх дієслів статті. Наприклад, семи «переміщатися» і «кроками», які формують значення архілексеми *іти*, обов'язкові для всіх дієслів статті **Переміщатися кроками**. Значення підпорядкованих архілексемі конкретніших слів не обмежене інтегральними семами, вони містять додаткові диференційні семи, які вказують на модифікації процесу ходи: *плестися* = «переміщатися» + «кроками» + «повільно»; *доходити* = «переміщатися» + «кроками» + «до чого-небудь» тощо [9].

Визначаючи множину архілексем, ми відтворювали мовну картину переміщення й використовували мовні узагальнення, зафіксовані в метамові тлумачного словника. Адже, як відомо, визначення тлумачних словників відображають закономірності існування лексичної системи і зв'язків у ній. Особливо актуальними для встановлення архілексеми є родо-видові визначення, оскільки архілексеми часто є родовими словами.

У структурі родо-видового визначення можна виділити дві частини: загальну (рід) та спеціальну (вид). До першої входить основний відповідник реєстрового слова – дієслово, яке передає його родові ознаки, а друга містить слова-конкретизатори, які є носіями диференційних ознак дієслова: реєстрове слово = основний відповідник (родові ознаки) + конкретизатори (видові ознаки) [6, с. 36]. Наприклад, *плестися1* = основний відповідник (архілексема *іти*) + конкретизатор (прислівник *повільно*).

Родо-видове визначення є одним з найчастіше вживаних типів дефініцій. Так, у статті **Переміщатися кроками I.3.20.** родо-видовим визначенням, основним відповідником у якому є архілексема, пояснено 85 % з 200 синонімів архілексем *іти*, *ходити*. Навіть якщо дієслово визначено словотвірним, синонімічним способом чи методом відсилання до іншого слова, ми можемо за допомогою методу ступеневої ідентифікації Е. В. Кузнецової піднятися до архілексеми [6, с. 36]. Згідно з цією концепцією, значення слова (наприклад, *ширяти1* – ‘повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо розпростертих крилах’) пояснюють, розкладаючи його визначення на основний відповідник *кружляти* та конкретизатори «повільно», «тримаючись у повітрі на нерухомо розпростертих крилах». Продовжуючи аналіз, значення основного відповідника *кружляти* можна розкласти на компоненти, аналізуючи визначення, у якому він сам є реєстровою одиницею: *кружляти4* ‘плавно літати, описуючи кола’. Отже, основним відповідником дієслова *кружляти* є архілексема *літати*.

Нижче наведено перелік встановлених архілексем в алфавітному порядку, у супроводі їхніх варіантів за ознаками односпрямованості/різноспрямованості і самостійності/зовнішньої зумовленості дії. Визначення архілексем подано в такому вигляді, як їх формулює тлумачний словник української мови [10]: *бігти* ‘прискорено пересуватися на ногах; рухатися, швидко переставляючи ноги’, *бігати* ‘швидко пересуватися на ногах у різних напрямках’; *вертатися* ‘іти, їхати і т. ін. назад; повертатися’; *випереджати* ‘рухаючись в одному напрямку з ким, чим-небудь швидше, обганяти, опинятися попереду’; *віддалятися* ‘переміщатися на певну віддаль від кого-, чого-

небудь', *віддаляти* 'переміщаючи, відстороняти на певну відстань від кого-, чого-небудь'; *віяти* 'рухатися (про повітря)'; *гуляти* 'швидко, з великою силою рухатися в різних напрямках (переважно про вітер)'; *обвівати* 'обдавати, охоплювати подувом, повівом вітру, струменем повітря і т. ін.; овівати, обдувати'; *нести* 'захопивши силою свого руху, швидко пересувати (про вітер, течію води і т. ін.)'; *вставати* 'підводитися, ставати на ноги'; *ставити* 'примушувати кого-небудь або допомагати комусь стати на ноги, набути вертикального (стоячого) положення'; *гнати* 'змушувати рухатися в певному напрямку'; *ганяти* 'те саме, що гнати, гонити^{1, 2, 5, 7}, але означає дію, яка відбувається в різний час в різних напрямках'; *гнатися* 'переслідувати кого-небудь, що-небудь; бігти за кимось, чимось, наздоганяючи'; *ганятися* 'те саме, що гнатися і гонитися^{1, 2}, з тією різницею, що означає дію, яка відбувається в різних напрямках або повторюється'; *збиратися* 'сходитися, з'їжджатися, злітатися і т. ін. в одне місце'; *збирати* 'скликати, зганяти, зводити докупи (людей, тварин)'; *зупинятися* 'переставати рухатися, припиняти свій рух; ставати, спинятися'; *зупиняти* 'припиняти рух кого-, чого-небудь, примушувати когось або щось стати, спинитися'; *ити* 'ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварин); протилежне бігти'; *ходити* 'ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі (переважно в різних напрямках) протягом певного часу (про людину, тварин); протилежне стояти'; *вести* 'спрямовувати рух кого-небудь, допомагати або примушувати йти'; *водити* 'тримаючи когось за руку, лікоть і т. ін., допомагати йти'; *ити12* 'виходити, виділятися з чого-небудь (про дим, тепло, запах тощо)'; *ити2//* 'пересуватися в небі (про небесні світила, хмари)'; *ходити* 'пересуватися в небі (про небесні світила)'; *ити2//* 'пересуватися в небі (про небесні світила, хмари)'; *їхати* 'рухатися, переміщатися в певному напрямку водою або суходолом за допомогою яких-небудь засобів пересування'; *їздити* 'їхати (у 1 значенні) багато разів або в різних напрямках'; *везти* 'пересувати, переміщати якимсь транспортом кого-, що-небудь з одного місця на інше'; *возити* 'переміщати, пересувати, доставляти кого-, що-небудь машиною, возом і т. ін.'; *кидати* 'махнувши рукою (руками), примушувати летіти, падати те, що є в руці (в руках)'; *класти* 'надавати кому-небудь, чомусь лежачого положення'; *ковзати* 'плавно рухатися, посуватися по гладкій, слизькій поверхні'; *коливатися* 'ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед або зверху вниз'; *коливати* 'змушувати коливатися (у 1 значенні)'; *котитися* 'обертаючись, пересуватися у певному напрямі'; *котити* 'пересувати круглий предмет у певному напрямі, обертаючи його'; *крутитися* 'робити обертові, колові рухи; обертатися'; *крутити* 'надавати чомусь обертового руху; обертати'; *летіти* 'пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах та ін.)'; *літати* 'те саме, що летіти¹, але означає рух, що відбувається в різний час і в різних напрямках'; *лягати* 'приймати горизонтальне положення, розпластуватися усім тілом на чому-небудь (про людей і деяких тварин); протилежне вставати'; *класти* 'надавати кому-небудь, чомусь лежачого положення'; *метушитися* 'рухатися безладно, похапливо або заклопотано; робити що-небудь, поратися, порядкувати поспішно'; *мчати* 'пересуватися, переміщатися з великою швидкістю'; *носитися* 'те саме, що нестися¹, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках'; *мчати* 'дуже швидко вести, нести, переміщати когось, щось'; *наближатися* 'переміщатися на ближчу віддаль до кого-, чого-небудь'; *наближати* 'присувати, переміщати на ближчу відстань до кого-, чого-небудь'; *наштовхуватися* 'рухаючись, натикатися, наскакувати на якусь перешкоду'; *наштовхувати* 'штовхаючи, змушувати натикатися, наскакувати на що-небудь'; *нести* 'узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись'; *носити*; 'те саме, що нести^{1,2}, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках'; *опускатися* 'переміщуватися нижче, спускатися донизу'; *падати* 'переміщатися, валитися, спрямовуватися і т. ін. зверху вниз під дією власної ваги'; *опускати* 'переміщувати нижче, донизу'; *переміщатися* 'змінювати місце свого перебування, пересуватися з одного місця на інше'; *переміщати* 'змінювати місцезнаходження чого-небудь,

переносити з одного місця на інше'; *переправлятися* 'переїжджати або переходити через яку-небудь водну перепону, труднопрохідне місце', *переправляти* 'перевозити або переводити через яку-небудь водну перепону, труднопрохідне місце'; *перетинати* 'рухатися, переміщатися упоперек чого-небудь, у поперечному напрямку'; *підніматися* 'іти, їхати на гору, іти сходами і т. ін.', *піднімати* 'узявши, переміщати (підводити, підносити і т. ін. знизу вгору); *плисти* 'пересуватися у воді або по воді в якомусь напрямку за допомогою певних рухів тіла, спеціальних органів або знарядь', *плавати* 'пересуватися в різних напрямках, тримаючись на поверхні води або в воді'; *повертати*² 'змінювати напрямок свого руху, робити поворот; звертати', *повертати*⁴ 'змінювати напрямок руху кого-, чого-небудь в інший бік'; *повзти* 'повільно пересуваючись, рухатися у певному напрямку', *повзати* 'повільно пересуваючись, рухатися у різних напрямках'; *сповільнюватися* 'ставати повільнішим, зменшувати свою швидкість', *сповільнювати* 'робити повільнішим, зменшувати швидкість чого-небудь'; *повзти*¹ 'пересуватися по поверхні всім тілом, або на коротких ніжках у певному напрямку (про плазунів, комах і т. ін.)', *повзати* 'пересуватися у різних напрямках по поверхні всім тілом або на коротких ніжках (про плазунів, комах і т. ін.); *подорожувати* 'здійснювати подорож (у 1 знач.)'; *прямувати* 'переміщатися в певному напрямку'; *розміщатися* 'сідати або вставати в певних місцях, займати місця', *розміщати* 'розставляти, розсаджувати або розкладати кого-небудь, що-небудь у певних місцях, у певному порядку'; *розходитися* 'залишаючи місце збору, перебування, іти в різні боки, місця (про всіх або багатьох)'; *рости* 'ставати більшим на зріст, довшим, вищим, збільшуватися в результаті життєвого процесу (про людину, тварини, рослини); *рушати* 'починати рух, пересування, переміщення'; *сипатися* 'падати (про що-небудь сипке або дрібне)', *сипати* 'змушувати падати куди-небудь, поступово випускаючи щось сипке або дрібне'; *сідати* 'зігнувши корпус, опуститися сідницями; займати місце на сидінні', *садити* 'допомагати кому-небудь або примушувати чи запрошувати когось сісти; саджати'; *слати* 'відправляти що-небудь поштою або через посильного для передачі комусь, посилати'; *стрибати* 'робити стрибок, стрибки; скакати'; *сунутися* 'соваючись, наближатися до кого-небудь, чого-небудь; підсуватися', *соватися* 'переміщатися по якійсь поверхні (на сідницях, на руках, усім тілом і т. ін.)', *сунути* 'соваючи, переміщувати, ставити що-небудь на інше місце; пересувати', *совати* 'переміщувати що-небудь, рухаючи по якійсь поверхні вперед і назад, у різні боки'; *сунутися*¹// 'змінювати своє положення в просторі (приклад – хмара, сонце, тінь, туман)', *ходитьи*⁵// 'поширюватись, переміщаючись (про хмари, дим, туман і т. ін.)'; *сунутися*¹// 'змінювати своє положення в просторі (приклад – хмара, сонце, тінь, туман)', *ходитьи*⁵// 'з'являтися то в одному, то в іншому місці (про світло, проміння, тіні і т. ін.)'; *танцювати* 'виконувати танець'; *текти* 'переміщати свої води в певному напрямі (про річку, струмок і т. ін.); *литися* 'текти струменем', *лити* 'змушувати текти, витікати яку-небудь рідину'); *тягти* 'нести на собі чи в руках що-небудь важке великого розміру, що звичайно торкається землі', *тягтися* 'будучи прикріпленим, прив'язаним і т. ін. до кого-небудь, чого-небудь, переміщатися за ним', *тягати* 'пересувати, переміщати що-небудь, не відриваючи від землі, підлоги і т. ін.'

Архілексема та її варіанти – це базові лексичні одиниці, навколо яких групуються інші слова, складніші за семною структурою. Архілексеми становлять ядро основного лексичного запасу. Таких слів у мові є порівняно небагато. Наприклад, значення 8066 ЛСВ дієслів переміщення узагальнюють 53 архілексеми (з варіантами за ознаками односпрямованості/різноспрямованості та самостійності/зумовленості дії – 104). Кожне з них є центральним словом словникової статті, яка за складом наближена до лексичного поля. Введення до структури статті центральної лексичної одиниці дає змогу висвітлити лексико-семантичні зв'язки між компонентами статті, провести типологізацію диференційних ознак, за якими відрізняються лексичні одиниці статті від архілексеми та одна від одної.

Оскільки архілексеми є узагальненими лексичними еквівалентами цілих груп близьких за змістом, але конкретніших дієслів, їх треба вивчати передусім і вводити як основний лексичний запас у посібники для вивчення української мови як іноземної. Разюче співвідношення між кількістю дієслів переміщення (8066) і кількістю центральних лексичних одиниць, які узагальнено передають їхнє значення (53) свідчить про доцільність використання множини архілексем як метамови для систем автоматичного опрацювання текстів. Множину архілексем можна використовувати для формування словників-мінімумів, коротких тлумачних словників, під час укладання посібників для вивчення української мови як іноземної, а в перспективі – у системах семантичного аналізу й синтезу.

1. Балли Ш. *Французская стилистика* / Ш. Балли – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с. 2 Жолковский А. К. *О правилах семантического анализа* / А. К. Жолковский // *Машинный перевод и прикладная лингвистика: сб. науч. трудов.* – М.: Изд.-во МГПИИЯ, 1964. – Вып. 8. – С. 17–32. 3. Караулов Ю. Н. *Общая и русская идеография* / Ю. Н. Караулов – М.: Наука, 1976. – 355 с. 4. Косериу Е. *Лексические солидарности* / Е. Косериу // *Вопросы учебной лексикографии* – М.: Изд.-во Московского гос. ун-та, 1969. – С. 93–104. 5. Кузнецова Э. В. *Категория типичных идентификаторов как основа для выделения лексико-семантических групп глаголов* / Э. В. Кузнецова // *Актуальные проблемы лексикологии.* – Томск: Изд.-во Томского ун-та, 1971. – Ч. 1. – С. 46–52. 6. Кузнецова Э. В. *Лексикология русского языка* / Э. В. Кузнецова – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с. 7. Кузнецова Э. В. *Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов* / Э. В. Кузнецова // *Вопросы металингвистики* – Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95. 8. Кузнецова Э. В. *Части речи и лексико-семантические группы слов* / Кузнецова Э. В. // *Вопросы языкознания.* – 1975. – № 5. – С. 79–86. 9. Середницька А. Я. *Структура семантичного поля дієслів ходи в ідеографічному словнику дієслів переміщення* / Середницька А. Я. // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»* – 2006. – № 559. – С. 96–99. 10. *Словник української мови: [У 11 т].* – К.: Наук. думка, 1970–1980. 11. Соколовская Ж. П. *Проблемы системного описания лексической семантики* / Ж. П. Соколовская – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с. 12. *Украинский семантический словарь: Проспект.* – К.: Наук. думка, 1990. – 264 с.